

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ АДЕКВАТНОЇ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ»**

Виконала студентка 2 курсу, групи KorL–M19
спеціальності 016 Спеціальна освіта
"Логопедія. Спеціальна психологія"
Рябець Єлизавета Миколаївна

Керівник:
Бєлова О.Б., кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри логопедії та
спеціальних методик

Рецензент:
Михальська С.А., кандидат психологічних
наук, доцент кафедри корекційної
педагогіки та інклюзивної освіти

м. Кам'янець-Подільський – 2020р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	6
1.1 Визначення та науково-теоретичне значення самооцінки	6
1.2 Закономірності становлення самооцінки у дітей дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком	17
1.3 Особливості прояву самооцінки у дошкільників з порушеннями мовлення	25
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	31
2.1 Методики вивчення самооцінки у дітей дошкільного віку	31
2.2 Аналіз матеріалів дослідження.....	39
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ АДЕКВАТНОЇ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ	48
3.1 Організація навчально-корекційної роботи	48
3.2 Методика формування адекватної самооцінки	56
3.3. Аналіз результатів формувального навчання.....	73
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	85
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Актуальність. Розвиток гармонійної особистості є складним багатоступеневим процесом, ускладнювати який можуть різноманітні негативні чинники. Одним з них є порушення мовленнєвої діяльності, які негативно впливають на усі сторони особистості дитини, зокрема, на самосвідомість, важливою ланкою якої виступає самооцінка. Особливо цей вплив помітний та вагомий у період дошкільного дитинства, коли починається активне усвідомлення дитиною власного "Я", формується початкова оцінка власної особистості на основі оцінки оточуючих: батьків, педагогічного колективу, однолітків, друзів, тощо. Порушення мовленнєвого розвитку можуть стати перешкоджаючим фактором до встановлення позитивного контакту між дошкільником та його оточенням, що, в свою чергу, призводить до негативних емоційних переживань та формування неадекватної самооцінки.

Проблема особливостей формування самооцінки на різних етапах її становлення висвітлювалась у науковій літературі фізіологічного (В. Гіляровський, В. Дерябін, О. Кліорін, І. Кон, О. Корнієнко, Е. Кречмер, Е. Лангроув, П. Лесгафт, А. Палій, І. Перевозчиков, І. Сеченов, К. Ступіна, Т. Фєдотова, Н. Халдєєва, В. Харитонов, О. Хрисанфова, В. Чтецов, У. Шелдон), психологічного (А. Адлер, Б. Ананьєв, Л. Виготський, Е. Еріксон, А. Захарова, А. Липкіна, О. Лурія, М. Пирлик, А. Реан, Л. Рибак, З. Фрейд, К. Хорні), та педагогічного (Г. Гуменюк, У. Джемс, А. Дістерверг, Є. Дядюкіна, Ч. Кулі, С. Ладивір, Д. Мід, Й. Песталоцці, Т. Піроженко, В. Родіонов, М. Ступницька, Л. Уманець) спрямувань. Зокрема, особливості формування самооцінки дітей дошкільного віку при типовому психофізичному розвитку досліджували Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Василенко, Л. Виготський, О. Дарвіш, Т. Дуткевич, Д. Ельконін, М. Лисіна, Г. Рейчлінд, М. Савчин, С. Самігін, Л. Столяренко, М. Феннел та ін; особливості становлення даного процесу в осіб дошкільного віку з

порушеннями мовлення висвітлювали А. Воронова, Г. Волкова, Л. Гончарук, Л. Зайцева, В. Калягін, С. Карпова, М. Лісіна, С. Конопляста, А. Маркова, О. Мастюкова, Т. Овчіннікова, Ю. Рібцун, Ю. Руденко, В. Селіверстов, В. Тарасун, Т. Тропініна, Е. Труве, М. Шацька, В. Шкловський та ін.

Цим обумовлюється актуальність здійснення дослідження на тему **"Формування адекватної самооцінки у дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення"**.

Мета дослідження – розробка та апробація методів навчально-корекційної роботи, що спрямована на формування адекватної самооцінки у дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**:

1. Виконати теоретичний аналіз наявних вітчизняних та зарубіжних досліджень з зазначеної проблеми, визначити особливості становлення самооцінки дітей дошкільного віку з типовим мовленнєвим розвитком та з порушеннями мовлення;

2. Визначити методи діагностики, та дослідити рівень самооцінки та особливості її становлення у дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку;

3. Обґрунтувати та адаптувати навчально-корекційні методи, що направлені на формування адекватної самооцінки у дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення; експериментально дослідити ефективність проведеної навчально-корекційної роботи, сформулювати відповідні висновки.

Об'єкт дослідження – процес формування адекватної самооцінки у дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку.

Предмет дослідження – особливості формування адекватного самооцінювання у дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення.

Методи дослідження: – *теоретичні*: дослідження, вивчення, та порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел із зазначеної проблеми задля визначення теоретичної бази і основних підходів у визначенні поняття самооцінки, її рівня при типовому та порушеному

мовленнєвому розвитку у дітей дошкільного віку, діагностики та корекції самооцінки, та з метою встановлення адекватного рівня оцінювання власної особистості.

– *емпіричні*: дослідження рівня самооцінки дітей дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком, та при порушеннях мовленнєвого розвитку (методика "Дерево"), дослідження та порівняння рівня контактності у дітей зазначених груп (методика "Моя стратегія самоствердження"), та вміння оцінювати себе з позиції різних точок зору (методика "Сходинки"); проведення експериментальної роботи.

– *методи математичної статистики*: кількісний та якісний аналіз даних, отриманих у ході проведення експериментів.

Теоретичне значення. Розкрито поняття "самооцінка" не лише з психолого-педагогічної, а й з фізіологічної точки зору, описано вікові особливості формування даного процесу на різних вікових етапах, із зосередженням уваги на дошкільному віці. Описано та порівняно спільні та специфічні особливості формування самооцінювання дітей дошкільного віку при типовому психофізичному розвитку, та за наявності порушень мовлення.

Практичне значення результатів дослідження. Було створено та апробовано методику формування адекватної самооцінки дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення, яка може застосуватися логопедами, психологами, та вихователями; проведено дослідження на визначення ступеня її ефективності, та доцільності застосування.

Дослідження проводилися нами на базі закладів дошкільної освіти № 16 та 20 м. Кам'янця-Подільського Хмельницької області.

Структура наукової роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (112 найменувань), додатків **0**. У роботі вміщено 2 таблиці, 9 рисунків. Загальний обсяг наукової роботи – 96 сторінок, з них 76 сторінок – основного тексту.

ВИСНОВКИ

У процесі аналізу літературних джерел було роблено наступні висновки:

1. Встановлено, що проблеми формування, розвитку, та тенденцій зміни самооцінки описано як в працях фізіологів, так і в психолого-педагогічних працях. В кожній галузі розглядаються власні аспекти самооцінки, але в цілому її визначають як складний психологічний та морфофункціональний феномен, та фундаментальну характеристику особистості. У структурі власного "Я" формування самооцінки має певну етапність зі своїми закономірностями. Процес її становлення починається ще з періоду немовляти.

2. Визначено, що у дітей дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком процес формування самооцінки відбувається тривало, і складається з отримання досвіду участі у різних видах діяльності, спілкування з однолітками та дорослими, порівнянням їх поведінки з власною, та отримання таким чином знання про оточуючих, та про свою особистість. В період дошкільного дитинства рівень самооцінювання в більшій мірі залежить від оцінки дорослих першу чергу – батьків.

Досліджено, що наявність у дітей мовленнєвих порушень має суттєвий вплив на формування її особистості. Важливо зазначити, що прояви порушення особистісної сфери стають в пряму залежність від типу та важкості мовленнєвого порушення. Рівень самооцінки у дошкільників з порушеннями мовлення частіше знижений. Мають місце тривожність, невпевненість в собі, прояви негативізму та агресії, безініціативність у спілкуванні та спільній діяльності, що також потребує корекційної роботи.

3. Визначено та описано основні методики, які використовуються для дослідження самооцінки в дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення: "Дерево" Д. Лампена, "Моя стратегія самоствердження" В. Годонюк, "Намалюй себе" А. Прихожан, З. Васіляускайте, Соціометрія для дошкільнят

"Два будиночки" Т. Марциновської, "Сходинок" В. Щура, "Тест на визначення емоційного рівня самооцінки" О. Захарова, "Який я?" Р. Немова.

Визначено, що самооцінка в дітей даної з ПМР є неадекватною, з переважанням зниженої самооцінки. Так, за результатами методики "Дерево", у 46,1% дітей з типовим психофізичним розвитком сформований завищений рівень самооцінки, у 38,5% – адекватний, у 15,4% – знижений, тоді як показник завищеної самооцінки у дітей з порушеннями мовлення становить 33,3%, адекватної – 16,7%, зниженої – 50%; методика "Моя стратегія самоствердження" виявила у 30,8% дошкільнят з типовим психофізичним розвитком завищену самооцінку, у 50% – адекватну, та у 19,2% – знижену, а у 33,3% дошкільнят з порушеннями мовлення завищену самооцінку, в 20% – адекватну, і у 46,7% знижену; методика "Сходинок" надала такі дані про рівень самооцінки дітей з типовим психофізичним розвитком: 42,3% – завищений рівень; 46,2% – адекватний, 11,5% – знижений рівень; у дітей з порушеннями мовлення: 30% – завищений, 23,3% – адекватний, 46,7% – знижений рівень. Окрім цього, були виявлені такі характерні риси дітей, як зниження рівня контактності, сором'язливість, тривожність та замкнутість. Отримані дані стали базою для формування програми корекції з метою формування адекватного рівня самооцінки дітей даної категорії.

4. Визначена етапність корекційної роботи, ідея, принципи та завдання, шляхи, форми, та прийоми корекційної роботи; описана методика, що спрямована на формування адекватного рівня самооцінювання дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення.

Встановлено, що після формувального експерименту, за методикою "Дерево" в експериментальній групі 33,3% дітей показали завищену самооцінку, 40% – адекватну, 26,7% – знижену, тоді як в констатуючій 33,3% мали завищену, 26,7% адекватну, і 40% знижену самооцінки. Методика "Моя стратегія самоствердження" показала у 40% дошкільнят експериментальної групи завищену самооцінку, у 46,7% – адекватну, у

13,3% – занижену. У констатуючій маємо 40% дітей із завищеною самооцінкою, 20% – з адекватною, та 40% зі зниженою.

Дані результатів за методикою "Сходишки" такі: експериментальна група: 40% – завищена самооцінка, 40% – адекватна, 20% – знижена. Констатуюча група: 33,3% – завищена, 26,7% – адекватна, 40% – занижена.

Окрім цього, зазначаємо, що у дітей експериментальної групи значно зріс рівень контактності – з низького рівня більшість дітей перейшла на середній та високий, а також вони показали розвиток вміння оцінювати себе згідно з оцінками оточуючих, в той час як в констатуючій групі це вміння розвивається значно повільніше.

При порівнянні результатів до початку роботи за нашою методикою, та після її проведення, за даними методики "Дерево", рівень завищеної самооцінки лишився на тому ж рівні, рівень адекватного самооцінювання з 16,7% перейшов на рівень 40% дітей, а рівень зниженої самооцінки з відмітки 50% до проведення перейшов на відмітку 26,7% після проведення навчання. Методика "Моя стратегія самоствердження" показує, що до навчання рівень завищеної самооцінки мали 33,3% дітей, після проведення – 40%; рівень адекватного самооцінювання до застосування методики – 20%, після – 46,7%; зниженого до початку роботи – 46,7%, після її проведення – 13,3%. Методика "Сходишки" висвітлює дані про те, що завищений рівень самооцінки дошкільнят до проведення занять дорівнює 30%, після – 40%; адекватний рівень до корекційної роботи – 23,3%, після застосування методики – 40%; занижений рівень спочатку мали 46,7% дітей, після корекційної роботи – 20% дошкільнят.

5. Отримані результати дають нам підстави стверджувати, що застосування розробленої нами методики є доцільним, але потребує подальшої розробки та вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адлер А. Наука жить / пер. с англ. Е.О. Любченко. Киев: Port-Royal, 1997. 57–62 с.
2. Ананьев Б. Г. К постановке проблемы развития детского самосознания. *Известия АПН, РСФСР*. М-Л, 1948. вып. 18. 101-124 с.;
3. Бабаян Ю. О., Тимченко Н. А. Особливості формування самооцінки молодшого школяра. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.12. 26-30 с.
4. Басина Е.З. Становление самооценки и образа. *Особенности психического развития детей 6-7-летнего возраста* / под. ред. Д. Б. Эльконина, А. Л. Венгера. М. : Педагогика, 1988. 56-65 с.;
5. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики : учеб. пособие для студентов / А. С. Белкин. М. : Академия, 2000. 192 с.,
6. Бех І. Д. Виховання особистості: навчально-методичний посібник. К. : Либідь, 2003. 848 с.
7. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб. : Питер, 2008. 398 с.
8. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1979. № 4. 52 с.
9. Большой психологический словарь / сост. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. 3-е изд. Москва : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 633 с.
10. Боцманова М.Л., Захарова А.В., Чан Чи То Оань. Самооценка как фактор нравственной саморегуляции в младшем школьном возрасте. *Новые исследования в психологии*. М. : 1988. №2. 27-30 с.
11. Брушневська І. Закономірності розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення / І. Брушневська. *Педагогічний часопис Волині*, 2016. № 1. 70-75 с.

12. Волковская, Т.Н. Психологическая помощь дошкольникам с общим недоразвитием речи / Под научной ред. И.Ю. Левченко. М. : Национальный книжный центр, 2014. 96 с.
13. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. М. : Педагогика-Пресс, 1996. 536 с.
14. Выготский, Л. С. Вопросы теории и истории психологии / Лев Семенович Выготский. Собр. соч. в 6 т. М., 1984. – Т. 1. – 520 с.
15. Выготский, Л. С. Собр. соч. / Л. С. Выготский — М., 1982. Т.2. 211 с.
16. Годонюк В. С. Емпіричне дослідження стратегій самоствердження та їх взаємозв'язок із самооцінкою дитини дошкільного віку / В. С. Годонюк. *Психологія особистості*. 2017. № 1. 156-163 с.
17. Годонюк В. С. Обґрунтування програми психолого-педагогічного супроводу формування конструктивного самоствердження у дитини дошкільного віку / В. С. Годонюк. *Молодий вчений*. 2017. № 9. 94-98 с.
18. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. / С. Гончаренко. К. : Либідь, 1997. 376 с.
19. Гріньова О.М., Кібальна К.О.. Корекція самооцінки дітей дошкільного віку з заїканням засобами активного соціально – психологічного впливу. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znprk_sp_2012_19\(1\)__39.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znprk_sp_2012_19(1)__39.pdf)
20. Гуменная Г.С. Психолого-педагогическая типология детей с недоразвитием речи. *Теория и практика коррекционного обучения дошкольников с нарушениями речи: Межвузовский сборник научных трудов*. М. : Прометей, 1991. 41-72 с.
21. Дарвиш О.Б. Возрастная психология: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по специальности 031000 «Педагогика и психология» / под ред. В.Е. Ключ-ко. М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. 264 с.
22. Дерябин В.Е. Курс лекций по общей соматологии. М., 2006. 133 с.
23. Детская логопсихология: учеб. пособие / под. ред. В.И.Селиверстова. М: ВЛАДОС, 2008. 175 с.

24. Детская практическая психология: Учебник / Под ред. проф. Т.Д. Марцинковской. М. : Гардарики, 2000. 255 с.
25. Дефектологічний словник : навч. посіб. / за ред. В. І. Бондаря, В. М. Синьова. Київ : Леся, 2011. 528 с.
26. Джемс, У. Психология. М.: Педагогика, 1991. 368 с.
27. Дистервег А. Собрание сочинений / В обработке Р. Хоэндорф. Берлин : Фолькунд Виссен, 1979. Т. XIV. 200 с.
28. Домишкевич С. А. Функционально - уровневый подход в психодиагностике, коррекционно-развивающей работе и психологическом консультировании : Монография. Часть 1. *Функционально-уровневый подход в психолого - педагогической диагностике* / С.А. Домишкевич. Иркутск, 2002. 40 с.
29. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія: Навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
30. Дядюкіна Є. В. Самооцінка як міждисциплінарне поняття / Є. В. Дядюкіна. *Науковий вісник Донбасу*. 2011. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2011_1_21
31. Загальна психологія. / За загальною редакцією академіка С. Д. Максименка. Підручник. Вінниця: Нова Книга, 2004. 2 вид., переробл. і доп. 704 с.
32. Захарова А.В. Психология формирования самооценки. Минск, 1993. 100 с.
33. Захарова, А. В. Деятельностный подход к изучению самооценки / А. В. Захарова. *Психодиагностика и школа : тезисы симпозиума*. Таллин, 1980. 11–14 с.
34. Зинкевич - Евстигнеева, Т.Д. Практикум по сказкотерапии. СПб. : ООО "Речь", 2002. 310 с.
35. К. В. Песталоцци и его мысли о воспитании и учении. "Семья и школа", 1880. № 6–7, 8–9. URL: http://az.lib.ru/a/abramow_j_w/text_1893_pestalozzi.shtml

36. Калягин, В.А. Логопсихология : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В.А.Калягин, Т.С. Овчинникова. Москва : Академия, 2006. 320 с.
37. Кон И. С. Открытие «Я». М., 1977. 370 с.
38. Кононко О. Л. Чтобы личность состоялась. К. : Рад.шк., 1991. 221 с.
39. Конопляста С. Ю. Логопсихологія : навч. посіб / С. Ю. Конопляста, Т. В. Сак / за ред. д-ра пед. наук, проф. М. К. Шеремет. К. : Знання, 2010. 294 с.,
40. Костылёв Ф. В. Учить по-новому : Нужны ли оценки-баллы : Кн. для учителя / Ф.В. Костылев. М. : Владос, 2000. 102 с.
41. Косякова О.О. Логопсихология / Косякова О.О. М. : Феникс, 2007. 256 с.
42. Котышева Е. Н. Мы друг другу рады!: Музыкально-коррекционные занятия для детей дошкольного возраста. СПб., 2013. 192 с.
43. Кречмер Э. Строение тела и характер / Э. Кречмер. М., 2000. 208 с.
44. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. М.: Изд-во Политические материалы, 1977. 2-е. изд. 304 с.
45. Леонтьев А.Н. Общее понятие о деятельности / А.Н. Леонтьев. *Основы теории речевой деятельности*. М., 1974. С. 5-20.
46. Липа В. А. Психологические основы педагогической коррекции / В. А. Липа. Славянск : Моторин Б. И., 2012. 386 с.,
47. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / НИИ общей и педагогической психологии АПН СССР. М. : Педагогика, 1986. 144 с.
48. Лисина М.И. Формирование личности ребенка в общении / М.И. Лисина. СПб. : Питер, 2012. 410 с.
49. Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов. М., 1974. 172 с.
50. Медведева Е. А, Комиссарова Л. Н, Добровольская Т. А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: учеб. для студ. сред. и высш.пед. учеб. Заведений. М.: Академия, 2001. 248 с.

51. Миронова С. П., О. В. Гаврилов, М. П. Матвеева. Основы коррекционной педагогики : навч.-метод. посіб. / За заг. ред. С.П.Миронової. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 264 с.
52. Мойсеюк, Неля Євтихіївна. Педагогіка : навчальний посібник / Неля Євтихіївна Мойсеюк. Київ : Б.в., 2007. 5-те вид., доп. і перероб. 655 с.
53. Молчанов Д. Сучасні можливості ранньої діагностики та корекції порушень мовлення у дітей, або Навіщо немовляті консультація логопеда?/ Д. Молчанов. *Здоров'я України*. 2012. С. 59.
54. Немов Р. С. Психология : учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн. / Р. С. Немов. М. : ВЛАДОС, 2001. 4-е изд. Кн. 3 : Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. 640 с.
55. Онуфрієва Л. А. Самооцінка як складова Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій / Л. А. Онуфрієва. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. 396 – 412 с.
56. Пахомова Н. Г. Методологічні основи та структурні компоненти педагогічних технологій корекційної роботи / Н. Г. Пахомова. *Зб. наук. праць Кам'янець-Поділ. Нац. ун-ту імені Івана Огієнка* / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. Вип. XV. С. 81–85.,
57. Пахомова Н. Г. Спеціальна психологія / Н. Г. Пахомова, М. М. Кононова. Полтава : АСМІ, 2015. 389 с.
58. Пирлик М. А. Структурно-динамічна модель самооцінки / М. А. Пирлик. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_44
59. Подготовка детей-инвалидов к семейной и взрослой жизни: пособие для родителей и специалистов / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой. – Саратов: Научная книга, 2007. 188 с.

60. Потапенко О.М., Опанасюк І.С. Сучасні підходи до вивчення особистості дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. НПУ імені МП Драгоманова, 2012. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/23176/1/Potapenko_Opanasiuk.pdf
61. Практикум по арт-терапии / под ред.А.И.Копытина. СПб. : Питер, 2001. 448 с.
62. Психология индивидуальных различий. *Хрестоматия по психологии.* / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. М., 2000. 161-171 с.
63. Психология личности / Л.Д. Столяренко, С.И. Самыгин. Ростов н/Д: Феникс, 2011. Изд. 2-е. 576 с.
64. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти. *Серия "Психологическая энциклопедия"*. Санкт-Петербург: Прайм-еврознак, 2002. 656 с.
65. Рейчлин Г. Карманный справочник для родителей / Г. Рейчлин, К. Винклер. М. : АСТ, 2007. 359 с.
66. Родионов В. А., Ступницкая М. Л. Взаимодействие психолога и педагога в учебном процессе. Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг, 2002. 76-77 с.
67. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: Навчальний посібник. К. : Академвидав, 2005. 360 с.
- 68.Світлична С.П. Особливості розвитку особистості та образу "Я" у дошкільників. *Педагогіка та психологія.* Випуск 20. 2002. С.127-134.
69. Селиверстов В.И. Заикание у детей: Психокоррекционные и дидактические основы логопедического воздействия / Селиверстов В.И. М.: ВЛАДОС, 2000. 208 с.
70. Сеченов И.М. Избранные произведения. *Физиология и психология.* / Редакция и послесловие Х.С. Коштоянца. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1952. *Серия «Классики науки».* Т.1. 776 с.

71. Соломка Е.Т., Прокопович Ю.А. Організація і проведення соціометричної методики в соціально-психологічних дослідженнях: Навчально-методичний посібник. Ужгород, 2008. 32 с.
72. Ступина К. С. Антропологические особенности и динамика самооценки детей и подростков : дис. канд. : 03.03.02 - Антр / МГУ имени М.В. Ломоносова, 2011. 106 с.
73. Сырвачева Л. А. Особенности психосоциального развития детей 5 лет с общим недоразвитием речи / А. Л. Сырвачева, Н. В. Степанец. *Сибирский вестник специального образования*. 2015. № 2 (15). С. 81 – 83
74. Таран О.П. Психологічна готовність дитини до школи. Діагностика та формування. Київ: Шкільний світ, 2010. 128 с.
75. Тарасун В. В. Логодидактика : навч. посібник для вищ. навч. закладів. К. : Вид-во нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2004. 348 с.
76. Тимошук О. В. Психологічні особливості самоствердження сучасних підлітків. *Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка"*. С. 228-232.
77. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. Київ, 2017. 548 с.
78. Тропинина Т. Д. Особенности общения и межличностных отношений детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи / Т. Д. Тропинина. *Вестник Шадринского государственного педагогического института*. 2013. № 4. С. 89 – 93.
79. Трошин О. В. Логопсихология : учеб. пособие / О. В. Трошин, Е. В. Жулина. М. : Сфера, 2005. 256 с.
80. Федотова Т.К. Схема телосложения детей в периоде раннего и первого детства, основанная на изменчивости размеров тела. *Вестник антропологии*. М., 2006. Вып. 13. 148 с.
81. Феннел М. Как повысить самооценку / М. Феннел. М. : АСТ, 2005. 287 с.
82. Фіцула М. М. Педагогіка. Навч. посібник. / М. М. Фіцула. К. : Академвидав, 2006. 559 с.

83. Фрейд З. «Я» і «Воно». Праці різних років / З.Фрейд. Тбілісі, 1991. Кн. 1, 2. 396 с.
84. Халдеева Н. И. Возрастные особенности антропоэстетического предпочтения типа внешности. *На путях биологической истории человечества*. М., 2002. Т.2. 211 с.
85. Халдеева Н.И. Антропоэстетика. Опыт антропологических исследований. М., 2004. 343 с. 17 с.
86. Харитонов В.М, Ожигова А.П, Година Е.З. Антропология. Учебник для вузов: Владос, 2004. 272 с.
87. Харченко Т. Г. Дослідження особливостей самооцінки дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення III рівня / Т. Г. Харченко, Т. О. Підлужна. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації : матеріали VIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції*. Суми : ФОП Цьома С. П., 2019. С. 187–191.
88. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / К. Хорни. СПб., 1997. 316 с.
89. Хорни К. Самосознание. М., 1996. 672 с.
90. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології : навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. 232 с.
91. Хрисанфова Е. Н. Антропология: учебник / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. М.: Изд-во Моск. ун-та: Наука, 2005. 4-е изд. 400 с.
92. Цветкова Л. С. Актуальные проблемы нейропсихологии детского возраста. Воронеж : «МОДЭК», 2006. 296 с.
93. Чамата П.Р. Вопросы самосознания личности в советской психологии. *Психологическая наука в СССР*. М., 1960. Т. 2. 91-110 с.
94. Шахова, И.П. Практикум по лабораторным работам курса "Возрастная психология". М.: Московский психолого-социальный институт, 2002 г. Издание 2-е. 144 с.
95. Шацкая М. А. Технология формирования коммуникативных способностей у старших дошкольников с общим недоразвитием речи / А. М. Шацкая.

- Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 3 (37). С.451 – 459.
96. Шибутани, Т. Я-концепция и чувство собственного достоинства. Самосознание и защитные механизмы личности / Т. Я. Шибутани. Самара: «Бахрах», 2003. 297 с.
97. Шумилин Е.А. Возрастные особенности подростков и юношей. М., 1976. 34 с.
98. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. М.: Прогресс, 1996. 344 с.
99. Ястребова А.В. Коррекция заикания у учащихся общеобразовательной школы: Пособие для учителей-логопедов / Ястребова А.В. М.: Просвещение, 1980. 104 с.
100. Яценко Т.В. Діагностика психічного розвитку дітей дошкільного віку: Методичний посібник. ДНЗ №57 м. Кременчук, 2011. 84 с.
101. Lovegrove E. Adolescence: Appearance and anti-bullying strategies: University of the West of England: UK, 2002. 78 с.
102. Lovegrove E., Rumsey N. Ignoring it doesn't make it stop: adolescents, appearance and anti-bullying strategies. Cleft Palate-Craniofacial Journal. 2005. N. 42. 33-44 с.
103. Sheldon W. H. With the collaboration of S.S. Sevens. The Varieties of Temperament. A psychology of constitutional differences: N. Y., 1942. 520 с.
104. Методика "Сходинки" (авт. В.Г.Щур). : веб-сайт. URL: <https://sites.google.com/site/marinasergeevnapsihologia/cikavi-fakti-z-psihologiie/metodika-shodinki>
105. Методика «Нарисуй себя». : веб-сайт. URL: <https://inna.moy.su/publ/iz>
106. Механізми розвитку особистості. Вікова психологія. : веб-сайт. URL: https://stud.com.ua/77859/psihologiya/mehanizmi_rozvitku_osobistosti
107. Педагогические приемы формирования самооценки у детей старшего дошкольного возраста. Выпускная квалификационная работа. : веб-сайт. URL: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/7539/2/10Serditova.pdf>

108. Проективна методика "Дерево" (Джон і Дайан Лампен). : веб-сайт.
URL: https://psi-school-one.at.ua/load/dopolnitelnoe_
109. Психологічні особливості прояву самооцінки у дітей старшого дошкільного віку.
110. Развитие самооценки у детей дошкольного возраста с ОНР. : веб-сайт.
URL: https://alley-science.ru/domains_data/files/115March18/RAZVITIE%20
111. Самосвідомість і самооцінка дошкільника. : веб-сайт. URL:
<https://bilochka31.org.ua/samosvidomist-i-samootsinka-doshkilnika/>
112. Формирование адекватной самооценки в процессе коллективной творческой деятельности. : веб-сайт. URL: <https://dspace.tltsu.ru/bitstream/>